

Kutadgu Bilig'de {-gU}'lu İsim-Fiiller Üzerine¹

On the Participles with the Suffix {-gU} in Qutadyu Bilig

Mirsultan OSMANOF (†)²

Yeni Uygurcadan Aktaran: Yusufcan YASİN

(Ürümqi/China)

E-mail: yyhacip@126.com

There were no differences between Uighur and Qaraqhanid Turkic in terms of phonetic and grammatical except lexicological features. *Qutadyu Bilig* is a poem written in verse form. The author uses the lexicological meaning of words more in grammatical terms in poetic works. In this article, it will be deal with participle use of {-gU} in *Qutadyu Bilig*.

Key Words: Qutadyu Bilig, Participle, {-gU}.

¹ Makalenin aslı *Kutadgu Bilig'te '-ğu/-gü' Koşumqiliri Arkılık Yasalğan İsimdaşlarınıñ Kollinilişi Toğrisida* başlığıyla *Uluğ İlmıy Abide Kutadğu Bilik* isimli eserde ([Haz.] M. YUSUF et al, Şıncañ Helk Neşriyati, Ürümçi, 1999: 188-215) yayımlanmıştır.

² (1929-2017).

Kutadgu Bilig ve *Dîvânu Lugâti't-Türk*'ün yazıldığı dönemde doğuda Uygur dilinin iki şivesi vardı. Bunlardan biri, Budizm içerikli İdikut Uygur yazı dili, diğeri ise Arap harfli İslâmî dönem Uygur yazı dilidir. İlkinin öncüleri *Altun Yaruk*, *Maitrisimit*, *Xuanzang-Biyografisi* gibi Budizm'in ünlü eserleri, ikincisini de KB ve DLT gibi şah eserler oluşturmuştur. İkinci yazı dili Karahanlılar sahasında kullanıldığı için Hakaniye edebî dili adıyla da anılmıştır.

Bu iki edebî dilin bir biriyle büsbütün olarak karışması XI. yüzyıldan biraz sonra vuku bulmuşsa da, üstelik doğuda Budizm ile İslâmiyet uzun bir müddet komşu olduğu dönemlerde de iki yazı dili arasında leksikolojik özellikler dışında, fonetik ve gramatikal bakımından aralarında hiçbir farklılık bulunmuyordu. Yani Orhun döneminden sonra Uygur-Oğuz grubu dönemindeki dil özelliklerinin yerini alan İdikut Uygur yazı dili geleneği Hakaniye edebî dilinde de aynı şekilde devam etmiştir. Örneğin, KB'de Kaşgarlı Mahmut'un gösterdiği dil kurallarına uygun bir şekilde isim-fiil için {-AsI} ekleri değil, {-gU} eklerinin kullanılışı, sıfat-fiil için {-dAçI} eklerinin yerine {-gUçI} eklerinin kullanılışı, Hakaniye edebî dili ile İdikut Uygur edebî dilinin bir dilin iki versiyonu olduğunu kanıtlamaktadır.

Çalışmamızda söz konusu {-gU} ekleriyle yapılan isim-fiilin KB'deki kullanılışı üzerinde duracağız.

Bu isim-fiilin KB'deki kullanılışı üzerinde mütalaada bulunmadan önce aynı dönemde Hakaniye Türkçesinin kurallarına göre yazılan Kaşgarlı Mahmut'un DLT'sinde geçen bu husustaki verileri gözden geçirelim.

Kaşgarlı Mahmut şöyle diyor:

“İsm-i zaman, ism-i mekân, ism-i alet: Asıl kelimeye -Çiğil, Yağma, Tohsı, Argu, Yukarı Çin'e kadar Uygur dillerinde- tok ve ق'lı kelimelerde و , غ ; ince ahanekli kelimelerde - غ yerine و , ك getirilir. Oğuz, Kıpçak, Peçenek, Bulgar dillerinde bu isimleri yapmak için, emr-i hazır sigasına و , ی , س harfleri getirilir” (Keşkeri 1983: 88)

Bundan başka, {-gU} ekleri ile yapılan isim-fiil hakkında DLT'de (Keşkeri 1981: 45; 1983: 274, 470) yukarıda bahsettiğimiz bilgilere benzeyen kayıtlar vardır.

Meselenin aslına geçmeden önce, bu hususta şu iki noktadan bahsetmek lazımdır. Bunun biri, Kaşgarlı Mahmut, bu ekler ile yapılan isim-fiili (bizim kullandığımız terim ile) *ism-i zaman* ve *ism-i mekan*'dan ibaret iki kola ayırıp göstermiştir. Bir diğeri ise, bu isim-fiilin kullanılması ve kullanılmamasını Doğu Türkçesi ile Batı Türkçesini birbirinden ayıran başlıca bir özellik olarak tarif etmiştir.

Gerek İdikut Uygur edebî dili, gerekse Hakaniye yazı dili, doğuda-bu iki bölgede yaşayan Uygurlar başta olmak üzere Karluk, Çiğil, Yağma, Tohsı gibi kabileler için ortak bir edebî dil olmuştur. Rus Türkoloji bilgini BASKAKOV bu hususta şöyle diyor:

“(...) O dönemin edebî dili Uygur dili idi veya diğeri bir deyişle Kaşgarlı Mahmut'un verdiği listeye göre, Uygur-Karluk kabileleri ve boylarından müteşekkil olan Hakaniye Türklerinin dili idi” (1986: 2-3).

KB, manzum olarak yazılan bir eserdir. Bir dilin manzum ve mensur eserlerde kullanılış tarzı birbirine benzemiyor, yani manzum eserlerde yazar sözcüklerin leksikolojik manasını biraz geniş ölçüde, kayma anlamlarda kullanmakla birlikte gramatikal amillerden de geniş ölçüde yararlanıyor. Bu yüzden, Kaşgarlı Mahmut DLT'de o dönemdeki Hakaniye edebî dilinin kurallarını detaylı olarak göstermesine rağmen, bunlar arasında bazı kuralların KB'de daha geniş ölçüde kullanılmış olduğunu görüyoruz. Örneğin, {-gU} ekleri ile yapılan isim-fiil, KB'de pek çok kelimelerde, isim, sıfat ve zarf kategorisinde kullanılmakla birlikte fiil kipleri işlevinde de kullanılmıştır. Aşağıda {-gU} ekleri ile yapılan isim-fiilin KB'de kullanılışını altı büyük gruba ayırıp göstereceğiz.

I. Fiilin Kip Kategorisinde Kullanılışı

KB'de {-gU} ekleri ile yapılan fiiller 200 civarındadır. Bunların destanda görünme sayısı 760 kadardır.³ Bunların arasında kip işlevli olanlar çoğunluğu teşkil ediyor ve sayısı da 350'yi geçmektedir. Bu, muhtemel eserin nazım halinde yazılması ve yazarın düşüncelerini öğüt ve nasihat tarzında ifade etmiş olmasıyla ilgilidir. KB'den yaklaşık bir yarım asır sonra yazılan AH'de da bu isim-fiilin öğüt

³ {-gUçl}'lı yapılar dikkate alınmamıştır, zira destanda bu ekin kullanılışı daha önce Osmanof 1995: 29-31'de ele alınmıştır.

ve nasihat tarzında fiilin gereklilik ve gelecek zaman bildirme (haber) kipi olarak kullanıldığını görüyoruz.

Örneğin,

yılan teg bu ajun yılan oklağı
yırağ turğu yumşak dep azılmağı (AH: 74)

başı bardı hayrnıñ soñı bargusı (AH: 118)

KB'de {-gU} isim-fiilinin fiil kipleri olarak kullanıldığı beyitler hakkında şunlar söylenebilir:

A. Gereklilik Bildirme

Aşağıdaki beyitlerde {-gU} isim-fiili, 'gereklilik' ifade etmiştir:

taķı bir bitikçi⁴ turur sözlegü (2704)

negü sözlegü erse sözle tilin (3280)

irik⁵ sözlemegü özüg tutğu berk (5221)

könül kimke beřgü⁶ muñum kimke ayğu (6581)

tüşüg yörmegü öz könülçe körüp

yeme⁷ aymağı tegme erke turup (5998)

biliglig böğüler⁸ sözün tınlağı (3594)

kişi utruķı türmek alma teğü⁹

⁴ Arat 1991: *bitigçi* (s. 283).

⁵ Arat 1991: *irig* (s. 520).

⁶ Arat 1991: *birgü* (s. 649).

⁷ Arat 1991: *yime* (s. 595).

⁸ Arat 1991: *büğü* (s. 361).

⁹ Arat 1991: *tigü* (s. 461).

öz utru negü erse alğu yeğü¹⁰ (4598)

bularda kayu erse aş suv yeğü¹¹

anı teñle barğu azu barmağu (4578)

Bundan başka, destanda yine gereklilik bildiren isim-fiiller ve onların geçtiği beyitler şunlardır:

1. Olumlu Yapılar

açğu: 1756; açınğu: 2952, 5513; adırğu: 2342, 6019; akıtğu: 1058; alğu: 3371; alınğu: 4455; anunğu: 1103, 1145; arıtğu: 4407, 6012; atağu: 199; avınğu: 3783; ayğu: 6581; azlağu: 3231; bağu: 3506; barğu: 1755, 2973, 3462, 4571; başlağu: 2487; bayutğu: 5513; bergü: 1013, 1058, 2398, 2829, 2982, 2990, 4580, 4658, 4802, 4928, 5172, 6581; bilgü: 1651, 1897, 2027, 2952, 3997, 4166, 4620, 4682, 5994, 6019; bilingü: 727, 4162; bolğu: 546, 2275; boşutğu: 6010; çıkarğu: 4808; eşitgü: 306, 1012, 1013, 1913; etgü: 3043, 5495; içgü: 2882; ilengü: 3162; irtegi: 1730; karılğu: 4316; katıglanğu: 2503, 4093, 4859; katılğu: 3363, 4316; kelgü: 510; keřtergü¹²: 4799; kılğu: 109, 545, 897, 1018, 1101, 1102, 1610, 1686, 1688, 2068, 3231, 3475, 4049, 4432, 4996, 5006, 5119, 5516, 6416, 6431; kılınğu: 4037; kısğu: 1453; kirgü: 2540, 6553; kizlegü: 2689, 3231; kođđu: 1376, 4116, 4621; körgü: 1898, 2496, 4579; körüngü: 510; kötürgü: 636; küdezgü: 650, 2519, 2582, 2774, 2791, 2833, 2850, 2892, 4120, 4142, 4369, 4519, 4526; kügü: 2033, 5846; okığu: 3506, 4571; otatđu: 4253; öğürgü: 2342, 2829, 6019; öglengü: 4141; ögretgü: 1228, 4166; ötegi: 2965; pıřırđu¹³: 636, 4036; pütgü¹⁴: 5620; pütürgü¹⁵: 2982, 4036; sakınđu: 2584, 2850, 3783, 6023; saklanđu: 2503; sevgü: 2910; sığu: 3342; sınağu: 636, 4080; sızurđu: 1919; sözlegü: 192, 287, 961, 997, 999, 1014; suyurkağu: 3383; süzđu: 5201, 5495; tapındurđu: 635, 1755; tapınđu: 615, 2951, 4156; teggü: 2376; tegişđu: 2375, 2376; teğü¹⁶: 1730, 1732, 1816, 2706, 3928, 4598, 4640, 5142, 6061, 6428; tegürgü: 1822, 4080, 4451, 5723; tergü¹⁷: 5513; tınlağu: 1014, 4144; tikgü: 2165; tilegü: 1291, 2304, 4780, 5579; tirilgü: 4455, 5457; tođdurđu: 2982, 5513; turđu: 4161, 4600; tutđu: 547, 842, 1221, 1702, 1990, 2060, 2063, 2081, 2110, 2341, 2355, 2388, 2576, 2717, 2777, 2850, 2858, 2904, 2965, 3001, 3030, 3127, 3171, 3676, 3720, 4139, 4211, 4390, 5083,

¹⁰ Arat 1991: *yigü* (s. 461).

¹¹ Arat 1991: *yigü* (s. 460).

¹² Arat 1991: *kitergü* (s. 489).

¹³ Arat 1991: *bıřırđu* (s. 79, 407).

¹⁴ Arat 1991: *bütgü* (s. 558).

¹⁵ Arat 1991: *bütürgü* (s. 308, 407).

¹⁶ Arat 1991: *tigü* (s. 190, 199, 283, 396, 461, 465, 513, 601, 635).

¹⁷ Arat 1991: *tirgü* (s. 548).

5172, 5173, 5221, 5550, 5846; tutunğu: 3392; ülegü: 3027; yetürğü: 4859, 6019; yeğü¹⁸: 2424, 2785, 2892, 4133, 4571, 4598, 6010; yorığü: 4166, 4317; yulğu: 2989; yüdgü: 2910, 5558.

2. Olumsuz Yapıdakiler

almağı: 4144; atamağı: 2986, 4640; aymağı: 2811; bərmegü¹⁹: 2811, 5741; çıkarmağı: 2687; evmegü²⁰: 557; ıdmağı: 6367; keşşmegü²¹: 3492; kesmegü: 3674; kılmağı: 2497, 4495, 5741, 5772, 6257; kodmağı: 2800; ögmegü: 1776; pütmegü²²: 1831; samağı: 4638; sözlemegü: 997, 1913, 5221; temegü²³ 1831; tıdmağı: 2811; tutmağı: 4177, 4450; urmağı: 5741; yermegü²⁴: 1776; yüdürmegü: 2304.

ERCİLASUN, gereklilik kipinin bu şekli hakkında şöyle demiştir:

“Esasen -ğu/-gü'nün gereklilik eki hâlini alması da her halde 'kerek' ile kullanılışı ve sonra 'kerek' sözünün düşmesi sonucudur” (Ercilasun 1984: 150).

Bizce, bu, dilin gelişme merhalesinde ortaya çıkan ve sonra kalıplaşan bir hadise değildir. Çünkü Hakaniye dilinin varisi olan Çağdaş Uygurcada ve şivelelerinde böyle bir özellik yoktur. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, bu, yazarın aynı şekli geniş ölçüde kullanmasıyla ilgilidir.

{-gU} isim-fiilinin *kerek* sözü ile birleşerek gereklilik kipi bildirdiği örnek fazla değildir.

Örneğin:

oķıgıcı kelürke anunğu kerek
uzun yol yorırķa etingü²⁵ kerek (1473)

ķalı mundağ erse sevingü kerek
ayıtmış sözümni sen ayğu kerek (1910)

¹⁸ Arat 1991: *yigü* (s. 256, 290, 300, 416, 459, 461, 596).

¹⁹ Arat 1991: *birmegü* (s. 293, 570).

²⁰ Arat 1991: *ivmegü* (s. 70).

²¹ Arat 1991: *kişşmegü* (s. 351).

²² Arat 1991: *bütmegü* (s. 200).

²³ Arat 1991: *timegü* (s. 200).

²⁴ Arat 1991: *yirmegü* (s. 194).

²⁵ Arat 1991: *itingü* (s. 164).

Bunun dışında *kerek* ile 'gereklilik' ifade edilen beyitler şunlardır:

454, 641, 643, 754, 978, 1011, 1059, 1086, 1593, 1811, 2116, 2131, 2285, 2300, 2351, 2399, 2534, 2552, 2567, 2766, 2675, 2680, 2949, 2958, 2974, 3209, 3369, 3457, 3495, 3765, 4163, 4168, 4362, 4385, 4492, 4569, 4654, 4749, 4784, 4857, 5355, 5356, 5497, 5573, 5649, 5650, 5652, 5656, 5698, 5993, 6020, 6030, 6066, 7887.

B. Gelecek Zaman Bildirme (Olumlu)

tirig ölgü ahır töşengü yerig²⁶ (237)

eðersiz yıgaç mingü muñluğ bolup (1428)

saña ma seziksiz²⁷ bu öd kelgü ol (1502)

Bu yine aşağıdaki beyitlerde de görülmektedir:

23, 1347, 1383, 1427, 1445, 1633, 1899, 2407, 3528, 4466, 4698, 4816, 5316, 5607, 5842, 6112, 6390, 6429, 6556, 6109, 6400.

Olumsuz şekilde ise {-gU} isim-fiilinden sonra *ermez* fiili kullanılmıştır.

Örneğin,

telim ıalğu ermez tiriglik küni
uzun bargu ermez uluğluk küni (6145)

vefa kılgu ermez bu dünya²⁸ bilin
yana bulğu ermez keçigli tünün (4811)

yana yangu ermez yigitlik küçi (5149)

saña teggü ermez tapuğda adın (1380)

uzun turğu ermez ay köñli köni (4914)

²⁶ Arat 1991: *yirig* (s. 39).

²⁷ Arat 1991: *siziksiz* (s. 167).

²⁸ Arat 1991: *dünya* (s. 160).

añar bolġu ermez bu dünya²⁹ yakın (4847)

Bunun dışında, aynı özellik aşağıdaki beyitlerde de görülmektedir:

1240, 1377, 3827, 3865, 4736, 4817, 5135, 5139, 5149, 5346, 5926, 6297, 6425.

Gelecek zaman bildirme kipi aşağıdaki şekillerle de ifade edilmiştir:

1. Söz konusu isim-fiillerden sonra *turur* sözü eklenir.

Örneğin,

törümüş neñ erse yođalġu turur (692)

kara yer³⁰ töşengü turur ay böġü³¹ (1426)

buzulġu turur bu eđilmiřlerin³²

saçılġu turur bu yumıtmıřlarıñ (3555)

Yukarıda bahsedilen beyitlerin dışında yine şu beyitler de bu hususta önemli bilgileri vermektedir:

2318, 5278, 5324, 5605, 6146, 6258.

2. Söz konusu isim-fiillerden sonra *bolur* ve *bolmaz* sözü eklenir.

Örneğin,

aynı taştın atġu bolur ay sıġun (5111)

kişi eldin elke³³ söz ıđġu bolur (2701)

beg içtin bolur körgü taştın közi

baġırsak şulı ol közi hem sözi (3124)

²⁹ Arat 1991: *dünya* (s. 484).

³⁰ Arat 1991: *yir* (s. 160).

³¹ Arat 1991: *büġü* (s. 160).

³² Arat 1991: *itilmiřleriñ* (s. 357).

³³ Arat 1991: *ildin ilke* (s. 282).

işengü bolur iş qalır qılmadı (5533)

bağırsağ kişi özke küzñü bolur (5619)

añar baqsa qılq yanrı tüzgü bolur
örük³⁴ turğu bolmaz örükler³⁵ qanı (1386)

ęsiz³⁶ bolsa bolmaz ajunuğ yęgü³⁷ (1459)

C. Geçmiş Zaman Bildirme

Bu isim-fiiller *boldı* fiili ile birlikte geçmiş zaman bildirme kipini ifade eder.

Örneğin,

ayur qılğu boldı saña bir işig (4934)

kimiñ oğlağı bolsa oğlı kıızı (1223)

añar yığlağı boldı muñluğ özi
özüm yanğu boldı bayatqa bu kün (5644)

özüm yanğu boldı bayatqa turup (5645)

D. Şart (Sebeup-Karşılık veya Dilek-Koşul) Bildirme

Burada söz konusu olan kip {-gU} isim-fiillerinden sonra *erse* sözünün eklenmesiyle ifade edilir.

Örneğin,

negü qolğu erse aça sözle qol (3453)

sen ök bil negü qılğu erse qeñeş³⁸ (3497)

³⁴ Arat 1991: *örüg* (s. 156).

³⁵ Arat 1991: *örügler* (s. 156).

³⁶ Arat 1991: *isiz* (s. 163).

³⁷ Arat 1991: *yigü* (s. 163).

³⁸ Arat 1991: *kiñeş* (s. 351).

yana bargu erse barayın özüm (3886)

negü aygu erse ayayın sözüm
bolup algu erse nerek bu ajun (4779)

seni³⁹ oğgu erse anı oğ özün
kişi algu erse ula tut maa (4490)

Bu yapılar 3886, 3895, 5218, 6566. beyitlerde de rastlanıyor. Eğer {-gU} ekiyle biten fiil tamamen isim durumunu alırsa böyle bir yapıdaki *erse* sözü sadece vurgulama rolünü oynuyor.

Örneğin,

yeđü⁴⁰ kedgu erse yeđüm⁴¹ bar keğim

Bu isim-fiilden sonra *bolsa* sözü eklenirse, ‘gereklilik’ işlevi ‘sebe-karşılık (dilek- koşul)’ işleviyle kaynaşır. Bunu bir bütün olarak göze önüne alırsak ‘sebe-karşılık kipi’ ortaya çıkacaktır.

Örneğin,

yağığ basgu bolsa urunsa ayıp (2343)

yana kurgü bolsa er at sözcisi (2540)

E. İstek Bildirme

{-gU} isim-fiilinden sonra *erdi* fiili eklenirse istek kipi yapılır. KB’de böyle yapılar çok seyrek görülmesine rağmen, aynı dönemin konuşma dili ve edebî dilinde böyle bir özelliğin varlığı kesindir.

Örneğin,

eşitmegüm erdi anın sözlerin (3859)

meniğ ılıımı aydım erdi saa

³⁹ Arat 1991: *sini* (s. 474).

⁴⁰ Arat 1991: *yigü* (s. 378).

⁴¹ Arat 1991: *yigüm* (s. 474).

könül barmağı erdiñ emdi maña (1089)

burun ıdğum erdi kamağ edgülüg
asığ kılğay erdi yarın belgülüg (1131)

Yukarıda verilen örneklerden başka, *kel* ve *bar* sözü ile birleşerek istek kipini ifade eden ve cümlede haber (yüklem) rolünü oynayanlar da vardır, ama bu çok seyreklerdir.

Örneğin,

yana bargusı keldi evre küçün
kadaşımka bargum kelir örtüğün (5663)

oığı kelir baksa avnur könül (2694)

tağı bolğusı bar yetilse yaşı (1647)

II Sabit Kelimeler Kategorisinde Kullanılışı

1. İsim Kategorisinde

A. İsimlerin Hâl Kategorisinde

A. 1. Yalın hâli olarak cümlenin öznesi işlevindedir.

Örneğin,

tikip önmegey erdi yerde⁴² yeğü⁴³ (4346)

anıñ tört eşi⁴⁴ ol avıngu körüp (49)

biziñde ozağığ kim erdi teğü⁴⁵ (2699)

Bu hususta yine aşağıdaki beyitlerde örnekler vardır:

⁴² Arat 1991: *yirde* (s. 437).

⁴³ Arat 1991: *yigü* (s. 437).

⁴⁴ Arat 1991: *işi* (s. 22).

⁴⁵ Arat 1991: *tigü* (s. 282).

1123, 2826, 2920, 3871, 4597, 4646, 4652, 4655, 4873, 5099, 5425, 5499.

A. 1. 1. Yalın hâlde cümlede yüklem vazifesi görüyor.

Örneğin,

isig neñ yetürgü⁴⁶ içürgü emi (6014)

kişike tusulğu ikigü ajun (1659)

A. 1. 2. Özne ve yüklem dışında yalın hâlde zarf işlevinde de kullanılıyor ve nitelik (hâl) rolünü oynuyor.

Örneğin,

boluğluğ körür men yarağu munı (1628)

tapuğ kizlegü kıl kişi körmesü (3235)

könül kılğu oğ teg boğum boldı ya (371)

A. 2. İlgi hâli olarak (iyelik eki düşürülmüş) tamlayan işlevindedir.

Örneğin,

aş içgü tegiri öküş ya azığ (4580)

arığın tile barça içgü yeğü⁴⁷ (4801)

keçürmiş keçürgü ara bir tüşün (3634)

A. 3. Yönelme hâli olarak cümlede niteleme işlevindedir.

Örneğin,

toğardın ese keldi öñdün yeñi⁴⁸

ajun etküğe⁴⁹ açtı uştnağ yolu (63)

⁴⁶ Arat 1991: *yitürgü* (s. 596).

⁴⁷ Arat 1991: *yigü* (s. 480).

⁴⁸ Arat 1991: *yili* (s. 23).

⁴⁹ Arat 1991: *itgüke* (s. 23).

ajun tutğuka er ukušluğ kerek
bođun⁵⁰ başğuka ög kerek hem yürek (217)

Bu hususta, yine aşğıdaki beyitlerde örnekler vardır.

218, 281, 284, 380, 552, 600, 776, 903, 906, 1264, 1422, 1479, 1626, 1785, 1874, 1887, 2057, 2211,
2362, 2581, 3021, 3113, 3121, 3204, 3308, 3313, 3315, 3372, 3456, 3468, 3477, 3622, 3658, 3760,
3926, 3927, 3983, 4007, 4234, 4769, 4788, 4793, 4855, 5025, 5464, 5745, 5809, 6380, 6406.

Yönelme hâli ekinin düşürüldüğü beyitler:

yegü⁵¹ içgü[ge] katmış kamuğ otlarığ (2903)

oķır bizni bargu[ğa] seziksiz⁵² uğu (5340)

kişi köñli bilgü[ge] tanuķ erdi til söz (6579)

A. 4. Bulunma hâli olarak cümle için niteleme işlevindedir.

Örneğın,

küdezilse içgüde kıl tü yamığ (2917)

tişig katma erke yegü⁵³ içgüde
kalı kattıñ erse keçer keçgüde (4517)

A. 5. Yükleme hâli olarak doğrudan doğruya nesne işlevindedir. Bunun örnekleri sonradan KB'ye eklenen manzum mukaddimede (B) geçer:

ķayu ol meļik kim tokış kılğunı
uruşlar öğinde çerik⁵⁴ tüzgünü (B 44)

bir ança bekitip yakın tutğunı

⁵⁰ Arat 1991: *budun* (s. 38).

⁵¹ Arat 1991: *yigü* (s. 301).

⁵² Arat 1991: *siziksiz* (s. 531).

⁵³ Arat 1991: *yigü* (s. 454).

⁵⁴ Arat 1991: *ķerig* (s. 7).

bu kıtsuz yavuz tep⁵⁵ yırak salgını (B 49)

Aşağıda verilen beyitlerde yönelme hâli eki düşürülmüştür.

183, 495, 1046, 1344, 1769, 2322, 2888, 2902, 3142, 3404, 3718, 3902, 4129, 4348, 4420, 4450, 4456, 4527, 4537, 4601, 4615, 4645, 4653, 4660, 5033, 5359, 5440, 5441, 5553, 5823, 6284, 6401.

A. 6. Üçün sözü ile birlikte niteleme işlevindedir.

Örneğin,

toğuglı neçe toğdı ölgü üçün (1210)

özünj iki künlük avıngu üçün (3532)

ağak berdi⁵⁶ iki yorıgu üçün (3659)

ķamuğ bir toğum yem⁵⁷ aş içğü üçün
özünjnı uçuz kılmağıl sen küçin (4587)

özünjke tusulğu üçün tut kışıg (5535)

A. 7. Teg edatıyla beraber tamlayan ve niteleme işlevindedir.

Örneğin,

tile bar mu körgil ķadaşlar ara
saña uđgu teg bir ayıtğıl köre (3136)

bu ança iş ermez ağır kelğü teg
bu iştin belinlep⁵⁸ yırak tezgü teg (4950)

Nitelik rolünü oynayanlar, sıfatlara nispeten:

bođun⁵⁹ ģali eğğü du'a artğü teg (6351)

⁵⁵ Arat 1991: *tip* (s. 8).

⁵⁶ Arat 1991: *birdi* (s. 368).

⁵⁷ Arat 1991: *yim* (s. 460).

⁵⁸ Arat 1991: *belinlep* (s. 494).

⁵⁹ Arat 1991: *boğun* (s. 620).

uğuşluğ kişiler sözi öggü teg (6356)

Fiillere nispeten,

bu yanlığ sü başçı bulur erse beg
işi başka bargay küvenç bolđu teg (2413)

ötedi tapuğçı hağın öggü teg (4071)
taşımını körür sen kişi öggü teg (5104)

A. 8. {+çA}'nın eklenmesiyle cümlede zaman sınırını belirterek niteleme işlevindedir. Böyle bir yapı KB'de 20 yerde geçer. Bunlar arasında 4769. beyitte geçen *tođđuça* ile 4770. beyitte geçen *ölmegüçe* örneklerinde ekin ünlüsü yuvarlaktır, diğerleri ise tamamıyla {-gInçA} şeklindedir. AY'de da bu yapı bazen yuvarlak ünlü ile, bazen düz ünlü ile yazılmıştır.

Örneğin,

bilgüçe (2 / 204); bolgınça (14/184, 19/237); bolđuça (8/376); bolmağuça (3/390); ergüçe (4/376, 14/376); ertginçe (18/181, 19/350); eşidgüçe (13/86, 18/99); kanđuça (14/362); kanmağuça (13/362).

Anlaşıldığı gibi, düz ünlülerin bu yapısının yazıda görülmesi, muhtemelen yazıda konuşma dilinin takip edilmesiyle ilgilidir.

Örneğin,

ya otta çeçek⁶⁰ önmeginçe yaşıl (120)

yaşı yetmeginçe yorımaz kılam (293)

tapuğ sinmeginçe tilek kim bulur (612)

kiçigde bedüginçe ol bolđu teñ (1650)

tapuğka körüginçe körse anı (2563)

⁶⁰ Arat 1991: *çiçek* (s. 28).

Sadece bazı beyitlerde ‘sınırlama’ işlevinde değildir. İki eylemin birinin konuşan tarafından kabul edilmediğini ve hareketin gerçekleşmediğini belirtmektedir.

Örneğin,

miñ edgüg ağakını tutgunça sen
yağanı bir ök yolu tutgıl esen (3806)

B. İsimlerin İyelik Kategorisinde Görülmesi

İyelik kategorisinde kullanılan {-gU} isim-fiili cümlede çeşitli vazifededir.

B. 1. Birinci şahıs eki ile gelenler

B. 1. 1. Özne görevindekiler,

kavuşgum kaçan erki teñri bilir (6176)

yegüm⁶¹ ot köki bolsu yamğur suvı tap (6571)

tonum koy yünji tap yegüm⁶² arpa aş (4765)

B. 1. 2. Doğrudan doğruya nesne olanlar:

sevüg savçı birle kopur kopgumu (47)

biziñ kelgümüzni küdeşip yatur (4835)

Bundan başka şu beyitlere bakınız: 3801, 4794, 5342, 5343.

B. 2. İkinci şahıs çekim eki ile yapılan kelimeler, fiilin gelecek zaman bildirme kipi işleviyle cümlede yüklem vazifesi görür.

Örneğin,

meniñdin keđin⁶³ sen negü kılğunı (1277)

⁶¹ Arat 1991: *yigüm* (s. 648).

⁶² Arat 1991: *yigüm* (s. 477).

⁶³ Arat 1991: *kiğin* (s. 145).

munında narukı negü bergüñi⁶⁴ (4557)

B. 3. Üçüncü şahıs çekim eki yapılan kelimeler aşağıda gösterileceği gibi üç çeşit vazife görüyor.

Örneğin,

aşka oqımaq bargu barmağusın ayur (C 61)

kalı kolsa sen söz yorık bolğusın (4300)

Bu konu ile ilgili olan şu beyitler de vardır:

C 56, C 57, C 60, C 62, 2067, 3882, 4325, 5769, 6075.

Gelecek zaman bildirme kipi olarak cümlede yüklem vazifesini görüyor.

Örneğin,

neçe kaçsa ahır ölüm tutğusı

neçe kalsa ahır ölüm yetğüsü (1382)

Bu hususta şu beyitler oldukça dikkati çekicidir:

233, 543, 1420, 1744, 1828, 1864, 2257, 3950, 4493, 4700, 5108, 5596.

Cümlede özne vazifesi görenler:

anıñ şükri boldı yanut kılğusı (753)

söz ülgı on ol sözlegüsü bir ol (998)

kamuğ neñ kötürgüsü içtin bolur (5113)

Bu hususta da yine şu beyitler vardır:

1020, 1731, 1982, 3248, 3924.

⁶⁴ Arat 1991: *birgüñi* (s. 467).

III Sıfat Kategorisinde Kullanılışı

Sadece sıfat kategorisinde kullanılan tek bir söz vardır. Bu, *ermek* fiilinin olumsuz gövdesine {-gU} ekinin eklenmesiyle yapılan ve 'tembel' anlamına gelen *ermegü*'dür. Bu söz 3604. ve 6394. beyitlerde geçer.

IV Tamamlanmamış Hareketi Gösteren Sıfat-Fiil Kategorisi

Cümlede tamlayan olarak kullanılır:

ayıtğu: 981, 1921, 2176, 5050, 5621; manğu: 1618, 6466, 6467; katılğu: 4182, 4200, 4336, 4472;
kılğu: 2101, 5308, 5501, 5540, 5651; kızğu: 333, 453, 480, 1100, 1164, 2385, 2915, 3073, 4707,
4524, 4544, 4938.

Bunlar ayrı ayrı olarak *kişi*, *ney*, *iş*, *eş* 'en', *meniz* 'beniz', söz gibi kelimeleri açıklamıştır. Bunun gibi, tamamlanmamış hareketi gösteren sıfat-fiil kategorisinde kullanılarak cümlede tamlayan vazifesi görmüştür. Beyitler şunlardır:

12, C 69, 524, 697, 803, 1096, 1154, 1170, 1352, 1393, 1474, 1576, 1648, 1807, 1832, 1969, 1988,
2181, 2325, 2360, 2489, 2658, 2865, 2885, 2889, 3052, 3285, 3449, 3611, 3665, 3694, 3802, 3831,
4157, 4158, 4160, 4303, 4330, 4441, 4568, 4664, 4762, 4764, 4797, 4820, 4849, 4887, 4965, 5125,
5138, 5180, 5187, 5189, 5309, 5476, 5638, 5784, 6155, 6179, 6294, 6561.

Aşağıdaki beyitlerde, tamamlanmamış hareketi gösteren sıfat-fiil kategorisinde kullanılan bu isim-fiiller, bir taraftan tamlayandan sonra gelmiş diğer taraftan onların arasına diğer unsurlar karışmıştır.

Örneğin,

negü ol maña ay sözüñ sözlegü (2948)

munı bar mu yalñuñ anı sözlegü (908)

ķamuğ ħalķ yumıtğu bu ol çın ķapuğ (3747)

özi köñliñe sıggu bulmaz yölek (5096)

V. Sadece İsim-Fiil Kategorisi

Bunun örnekleri azdır:

boşuğ berğü⁶⁵ açığ olarğa tegiş (2495)

tükel kılğu bulsa bu aymış tatığ (3991)

VI Yapım Ekleriyle Kullanılışı

1. {+lXk} eklerinin eklenmesi. Kaşgarlı Mahmut, bu isim-fiilden sonra {+lXk} ekinin eklendiği şekli şöyle tarif ediyor:

“Kendisinden haber verilen gizli bir fiili işlemek, fâilin hakkı olduğu manasına gelen bir sıfatla nitelenen fâildir” (Keşkeri 1983: 73, 238; 1981: 33).

KB’in telif tarihinden önce ve sonra Uygur yazısıyla yazılan Budizm’e ait eserlerde bu şeklin çoğunlukla tamamlanmamış hareketi gösteren bir sıfat-fiil olarak cümlede tamlayan ve nitelendirme vazifesi gördüğünü, isim olarak özne rolünü oynadığını, *ermez* ve *ol* kelimeleri ile birlikte ‘gereklilik’ işlevinde yaygın olarak kullanıldığını görüyoruz.

Örneğin,

işlegülük iş (AY: 11/51); tınlıklar kelgülük ödinte (AY: 9/19); amraqlardan adrılguluk emgek bolmasun (AY: (3/609); teñrilike ayağuluk körgülük bolurlar (AY: 2/125).

Burada gösterilen aynı örnekler, tamamlanmamış hareketi gösteren bir sıfat-fiil olarak tamlayan vazifesi görmüştür. Şimdi gereklilik kipi için örnek vereceğiz:

kizlegülük yaşarğuluk ermez (AY: 140/20); oqıtğuluk biltürgülük ermez (AY: 377/8); neteg burkan qutıña evirğülük ol tep ötünti (AY: 168/5-6)

Aşağıda göreceğimiz örnekte isim manasında gelmiştir:

teñri teñrиси burkannıñ bilgülüki körgülüki (AY: 169/19-20); aş kılğuluk orun (XB: V31/20-21); adrılguluk yerge tegdükte (XB: V40/15); buşı bergülük küşüşüm ol (XB: V29/20-21)

Aynı örneklerde bitmeyen sıfat-fiil olarak tamlayan vazifesini görmüştür. Gereklilik kipi olarak yüklem işlevinde olmasına şu örnek gösterilebilir:

⁶⁵ Arat 1991: *birgü* (s. 263).

sögüt kesser (...)ge yıldızn kesgülük ol

Tamamlanmamış hareketi gösteren bir sıfat-fiil olarak nitelik vazifesi görmüştür. Buna örnek olarak şu cümleyi gösterebiliriz:

uçrumlarda kokuşlarda tüşgülük bolğay

KB'de bu şekil 10 yerde geçer. Bunların arasında 232, 1636, 3734 ve 5898. beyitlerde geçen *yeğü-kedgülük*, 2439.beyitteki *kedgülük*, 2078. beyitte geçen *kurğuluk* sözleri isim manasında, 3616 ve 6636. beyitlerde geçen *ölgülük* sözü ise gelecek zaman bildirme kipi işlevindedir. Sadece 2078. beytin *ğara kılı ol bu yırak turğuluk* şeklinde verilen ikinci dizesindeki *turğuluk* sözü gereklilik işlevindedir.

AH'de ise aynı form 8 yerde geçer. Bunlar arasında 65. beyitteki *köçgülüg*, *keçgülüg*, *kiçgülüg*, 68. beyitteki *yüdgülüg*, 118.beyitteki *kötürgülüg* ve *kelgülüg* sözleri gelecek zaman bildirme kipi olmuştur. 68. beyitteki *yeğü-kedgülüg* sözü isim vazifesini görmüş. Sadece 44. ve 68. beyitlerde geçen *kirgülüg*, *etgülüg* sözleri gereklilik kipi olarak kullanılmıştır:

biligsiz tirigle yitük körgülüg (AH: 44)

tarıglıkta katan tarı etgülüg (AH: 68)

Bu örneklerden anlaşıldığı gibi, {-gUlUk} yapısı Orta Çağ Uygur dilinde yalnız gereklilik kipi için kullanılmakla sınırlı kalmamış, aynı zamanda gelecek zaman bildirme kipi, tamamlanmamış hareketi gösteren sıfat-fiil ve isim gibi grammatikal ve leksikolojik kategorilere de dâhil olmuştur.

2. {+sXz} eklerinin eklenmesi

Böyle bir yapı KB destanında 12 yerde geçer. Bunların çoğunluğu gelecek zaman bildirme kipi, tamamlanmamış hareketi gösteren sıfat-fiil ve imkânsızlık anlamını vermiştir. Örneğin, fiilin gelecek zaman bildirme kipi manasında:

kerek beg kerek kul barır kelgüsüz (1396)

keçürmiş tiriglik barır kelgüsüz (3630)

keçer uş bu öd kün yana yangusuz (4831)

barıglı turur bu ajun alğusuz (5254)

keçigli turur bu ajun alğusuz (6115)

sözün edğü sözle özün ölgüsüz (180)

Tamamlanmamış hareketi gösteren sıfat-fiil manasında,

arın açmış erke yüzi körse aş

usup suvsamışa körüp kangusuz (2924)

tiriglik olur men özüm ölgüsüz

yigitlik tiler men arı bolğusuz (2756)

özün edğülük ıl yitip bargusuz (5254)

atı aldı menü bolup yitgüsüz (5943)

Aşağıdaki beyitte bu ekil aynı eylemin gerçekteşme durumunun bulunmadığını bildirmiştir:

yazıldı ajuna anı tirgüsüz

eşitti tözü alk anı örtgüsüz (2685)

Sonuç olarak, XI. yüzyıl Hakaniye edebî dilinde yazılan manzum eserlerin sayısı çok az olması nedeniyle, aynı manzum eserlere dayanarak bu dilin kullanılışı ve kuralına ait detaylı bilgi vermek oldukça zordur. Sadece KB'ye dayanarak elde ettiğimiz bu sonuçlar muhtemelen okuyucuları tatmin etmeyecektir. Dolayısıyla, bu çalışmamızı KB araştırmacılarının sadece bir 'taslak' olarak düşünmesini istiyoruz.

Kısaltmalar

AH = Atabetü'l-Hakayık.

AY = Altun Yaruk.

DLT = Dîvânu Lugâti't-Türk.

KB = Kutadgu Bilig.

MS = Maitrisimit.

XB = Xuanzang-Biyografisi.

Kaynakça

ARAT, R. R. (1991). Kutadgu Bilig I: Metin, 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

BASKAKOV, N. A. (1986). Türkiy Tillar, Ürümçi: Şıncañ Helk Neşriyati.

BOROVKOV, A. K. (1963). Leksika Sredneaziatskogo Tefsira XII-XIII vv, Moskva: İzdatel'stvo Vostočnoy Literaturı.

CAFEROĞLU, A. (1968), Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.

ERCİLASUN, A. B. (1984). Kutadgu Bilig Grameri: Fiil, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

HACİP, Y. H. (1991). Kutadgu Bilik: Hazırki Zaman Uygur Tilidiki Nesriy Yeşmisi, [Haz.] A. TURDI; K. EKBER, Şıncañ: Şıncañ İçtamaiy Penler Akademisi.

KAYA, C. (1994). Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

KEŞKERİ, Mehmet (1981). Dîvânu Lugâti't-Türk (Türkiy Tillar Divani) I, [Haz.] A. ABBAS et al, Ürümçi: Şıncañ Helk Neşriyati.

KEŞKERİ, Mehmet (1983). Dîvânu Lugâti't-Türk (Türkiy Tillar Divani) II, [Haz.] A. ABBAS et al, Ürümçi: Şıncañ Helk Neşriyati.

KEŞKERİ, Mehmet (1984). Dîvânu Lugâti't-Türk (Türkiy Tillar Divani) III, [Haz.] A. ABBAS et al, Ürümçi: Şıncañ Helk Neşriyati.

OSMANOF, M.; TÖMÜR, H.; GAPPAR, A. (1995). "Kutadgu Bilik'te İpadilengen Edebiy Til Togrisida", Şıncañ İctimaiy Penler Tetkikati, 3: 43-54.

TUGEŞEVA, L. Yu. (1991). Uygurskaya Versiya Biografii Syuan'-tszana Fragmentı iz Leningradskogo Sobraniya İnstituta Vostokovedeniya AN SSSR, Moskva: Nauka.

YÜKNEKİ, E. E. B. M. (1980). Etebetu'l-Hekayik, Neşrge Teyyarlıguçılar: H. TÖMÜR; T. AYUP, Beijing, Milletler Neşriyati.